

УДК 378:373.5.011.3–051

**ФОРМУВАННЯ ПОЗИТИВНОЇ МОТИВАЦІЇ Й ВИХОВАННЯ ПОТРЕБИ
ВІДПОВІДАЛЬНОГО СТАВЛЕННЯ ДО МАЙБУТНЬОЇ ПРОФЕСІЙНОЇ
ДІЯЛЬНОСТІ У СТУДЕНТІВ ПЕДАГОГІЧНИХ УНІВЕРСИТЕТІВ****Житнухіна К. П.**

У статті на підставі аналізу педагогічної, психологічної та філософської наукової літератури встановлено зв'язок між позитивною мотивацією та вихованням потреби відповідального ставлення до майбутньої професійної діяльності у студентів педагогічних університетів. Обґрунтовано, що ці процеси детермінуються глибинними внутрішньоособистісними прагненнями студентів до встановлення зв'язків із суспільством через діяльну взаємодію з ним та з метою отримання схвалення результатів такої діяльності. Вказано, що причини виникнення стійкого позитивного бажання до суспільно корисної праці та відповідального ставлення до майбутньої професійної діяльності у студентів педагогічних університетів слід виявляти у внутрішньоособистісних, а не зовнішніх факторах (наприклад, примус, матеріальні винагороди тощо), враховуючи також і свободу вибору. Зазначено, що усвідомлення студентами педагогічних університетів суспільної значущості майбутньої професійної діяльності варто визначати як вихідну точку у формуванні відповідального ставлення, починаючи уже на перших етапах кар'єри – навчання; як запоруку в професійній самореалізації, в досягненні соціально значущих професійних результатів, як передумову до самоповаги. Виокремлено організаційні етапи (навчальна (аудиторна) робота студентів, самопідготовка (позааудиторна робота студентів); наукова (науково-технічна) діяльність; науково-організаційна діяльність; громадська активність; художня самодіяльність; волонтерство) формування відповідального ставлення до майбутньої професії у студентів педагогічних університетів. Доведено необхідність створення такого середовища для студентів у стінах педагогічного університету, яке б, спершу, сприяло добровільній активності та максимальному продуктивному навантаженню відповідно до здібностей та інтересів суб'єктів навчально-виховного процесу. Схарактеризовано рівні освітньо-наукового простору навчального закладу (глобальний, державно-регіональний, локальний). Ключові слова: мотивація, виховання, відповідальне ставлення, майбутня професійна діяльність, студенти педагогічного університету, освітньо-науковий простір.

В статті на основі аналізу педагогічної, психологічної та філософської наукової літератури встановлена зв'язок між позитивною мотивацією та вихованням потреби відповідального ставлення до майбутньої професійної діяльності у студентів педагогічних університетів. Обґрунтовано, що ці процеси детермінуються глибинними внутрішньоособистісними прагненнями студентів до встановлення зв'язків із суспільством через діяльну взаємодію з ним та з метою отримання схвалення результатів такої діяльності. Вказано, що причини виникнення стійкого позитивного бажання до суспільно корисної праці та відповідального ставлення до майбутньої професійної діяльності у студентів педагогічних університетів слід виявляти у внутрішньоособистісних, а не зовнішніх факторах (наприклад, примус, матеріальні винагороди тощо), враховуючи також і свободу вибору. Зазначено, що усвідомлення студентами педагогічних університетів суспільної значущості майбутньої професійної діяльності варто визначати як вихідну точку у формуванні відповідального ставлення, починаючи уже на перших етапах кар'єри – навчання; як запоруку в професійній самореалізації, в досягненні соціально значущих професійних результатів, як передумову до самоповаги. Виокремлено організаційні етапи (навчальна (аудиторна) робота студентів, самопідготовка (позааудиторна робота студентів); наукова (науково-технічна) діяльність; науково-організаційна діяльність; громадська активність; художня самодіяльність; волонтерство) формування відповідального ставлення до майбутньої професії у студентів педагогічних університетів. Доведено необхідність створення такого середовища для студентів у стінах педагогічного університету, яке б, спершу, сприяло добровільній активності та максимальному продуктивному навантаженню відповідно до здібностей та інтересів суб'єктів навчально-виховного процесу. Схарактеризовано рівні освітньо-наукового простору навчального закладу (глобальний, державно-регіональний, локальний). Ключові слова: мотивація, виховання, відповідальне ставлення, майбутня професійна діяльність, студенти педагогічного університету, освітньо-науковий простір.

Ключевые слова: мотивация, воспитание, ответственное отношение, будущая профессиональная деятельность, студенты педагогических университетов, образовательно-научное пространство.

In the article on the basis of the analysis of pedagogical, psychological and philosophical scientific literature the connection between positive motivation and education of the responsible attitude towards the students' future professional activity at pedagogical universities is established. It is substantiated that these processes are determined by the deep inner personal aspirations of students to establish connections with society through active interaction with it and in order to obtain approval of the results of such activities. It is indicated that the reasons for the emergence of a stable positive desire for social work and a responsible attitude towards the future professional activity of students of pedagogical universities should be identified in internal personal rather than external factors (for example, coercion, material remuneration, etc.), also taking into account the freedom of choice. It is noted that the awareness of the students of the pedagogical universities of the social significance of future professional activity should be defined as the starting point in the formation of a responsible attitude, starting already at the first stages of career - learning; as a guarantee of professional self-realization, in achieving socially significant professional results as a prerequisite for self-esteem. The organizational stages (educational (auditorial) work of students, self-training (non-auditing work of students), scientific (scientific and technical) activity, scientific and organizational activity, public activity, artistic amateur activities, volunteering) are set out to form a responsible attitude towards the future profession among students of pedagogical universities. The necessity of creating such an environment for students at the pedagogical university was proved, which, first of all, contributed to voluntary activity and maximum productive load in accordance with the abilities and interests of the subjects of the educational process. The levels of educational and scientific space of the educational institution (global, state-regional, local) are described.

Key words: motivation, education, responsible attitude, future professional activity, students of the pedagogical university, educational and scientific space.

Актуальність проблеми. Значущість якісної професійної підготовки молодого спеціаліста в умовах педагогічного університету – тема, котра не втрачає актуальності, незважаючи на розвиток та досягнення сучасної науки. Потужний арсенал засобів та методів, які застосовувалися у практиці вищої школи, все ще не досконалий та залишає проблемні питання, що визначають шляхи пошуку удосконалення підготовки до майбутньої професійної діяльності. Одним з таких проблемних питань є формування позитивної мотивації й виховання потреби відповідального ставлення до майбутньої професійної діяльності у студентів педагогічних університетів. Актуальність вказаної проблеми пов'язана із суперечністю щодо потреби якісної професійної підготовки випускника педагогічного університету та відсутністю апробованого уніфікованого, науково-обґрунтованого методичного забезпечення формування позитивної мотивації й виховання потреби відповідального ставлення до майбутньої професійної діяльності у студентів педагогічних університетів. Розробка вказаної методики має розпочинатися з глибокого теоретичного аналізу та узагальнення надбань педагогіки, психології, філософії щодо розуміння понять мотивації та відповідальності в цілому.

Аналіз наукових останніх досліджень. Процес виховання студентства, основні напрями виховної роботи у вищому навчальному закладі розкрито у наукових доробках І. Беґа, В. Бойченко, Г. Васяновича, М. Євтуха, І. Зязюна, О. Коберника, В. Кременя, І. Осадченко, Г. Пустовіта, Н. Ревнюк, С. Савченка, С. Совіри та ін. Проблеми організації виховної роботи зі студентами різних типів навчальних закладів у позаурочний час досліджували В. Бабич, О. Бартків, П. Гусак, І. Мартинюк, В. Петрович, Р. Сопівник, Т. Черкашина та ін. До питання відповідальності як морально-етичної проблеми зверталися філософи (Ф. Бекон, Л. Гоббс, Г. Йонас, І. Кант, Дж. Локк, М. Монтень, Б. Спіноза та ін.) та педагоги (Я. Коменський, А. Макаренко, І. Песталоцці, І. Ушинський, В. Сухомлинський та ін.).

Відповідь на питання щодо мотивації людської діяльності знайшли широке відображення у дискурсі психологічної науки А. Адлер, А. Маслоу, С. Рубінштейн та ін. Однак цілеспрямованого системного аналізу особливостей процесу формування позитивної мотивації й виховання потреби відповідального ставлення до майбутньої професійної діяльності у студентів педагогічних університетів досі не набули.

Мета та завдання дослідження. У цьому фрагменті нашого дослідження зосередимося на визначенні особливостей формування позитивної мотивації й вихованні потреби відповідального ставлення до майбутньої професійної діяльності у студентів педагогічних університетів. З цією метою передбачаємо реалізацію таких завдань:

1. На підставі аналізу педагогічної, психологічної та філософської наукової літератури встановити зв'язок між позитивною мотивацією та вихованням потреби відповідального ставлення до майбутньої професійної діяльності у студентів педагогічних університетів.

2. Виокремити організаційні етапи формування відповідального ставлення до майбутньої професії у студентів педагогічних університетів.

Виклад основного матеріалу. Попередній аналіз наукових джерел [1–9] дозволив встановити відносну стійку тенденцію щодо трактування у науковому дискурсі понять "мотивації" та "відповідальності", тому на цьому етапі за доцільне вважаємо перейти до складного завдання – аналізу принципів формування позитивної мотивації й вихованні потреби відповідального ставлення до майбутньої професійної діяльності у студентів педагогічних університетів.

Ґрунтовний аналіз, проведений Г. Васяновичем щодо дослідження морально-правової відповідальності педагога, засвідчив, що "почуття відповідальності – це не просто форма чистої суб'єктивності, а інтенціональний акт, спрямований на пізнання відповідальності як духовної цінності" [1, с. 42].

Тривалий час у філософській думці Західної Європи важливим елементом, який передує відповідальності, вважалася свобода дій та розуміння особою свого обов'язку (за І. Кантом): "... хоча для правомірної дії мораль не потребує ніякої мети і для неї достатньо закону, які тримає в собі формальне застосування свободи взагалі, з моралі все ж виникає мета; адже розум ніяк не може бути байдужим до того, якою є відповідь на питання: що ж настане з цієї нашої правомірної дії і до якої мети" [4, с. 79–80]. Таким чином, поняття відповідальності та мети, що її зумовлювала, мало обриси моральності та раціональності.

До середини ХХ ст. з розвитком діяльнісного підходу в психології, філософії та педагогіці, заснованого С. Рубінштейном, з'явилися інші міркування щодо причин, які спонукають до дії. Зокрема у праці "Основи загальної психології" викладено непогодження з І. Кантом: "... виконувати належне, тільки тому, що це обов'язок, незалежно від того, що це в своєму конкретному змісті, – як того вимагає кантовська мораль, – означає, власне, проявити повну байдужість до того, що морально" [7, с. 439]. Далі вказано, що, "стаючи особистісно значимими для індивіда, суспільно значиме породжує в ньому динамічні тенденції більшої чи меншої сили..." [7, с. 440]. Отже, стає очевидно, що причини виникнення стійкого позитивного бажання до суспільно корисної праці та відповідального ставлення до майбутньої професійної діяльності у студентів педагогічних університетів слід виявляти у внутрішньо-особистісних, а не зовнішніх факторах (наприклад, примус, матеріальні винагороди тощо), враховуючи також і свободу вибору.

Важливими у контексті нашого дослідження є погляди сучасного філософа Г. Йонаса, який трактує відповідальність як "визнану обов'язком турботу про інше буття, яке внаслідок загрози своєї уразливості вимагає "опікування" [3, с. 339]. Важливо звернути увагу на те, що Г. Йонас чільне місце у тлумаченні поняття "відповідальність", на відміну від інших філософів, надавав страху, а не свободі дій: "... "Страх", що сутнісно міститься у відповідальності, не відмовляє від вчинку, а вимагає його, це страх за предмет самої відповідальності... предмет нашої відповідальності досить-таки вразливий, тож страх за нього цілком природний... страх доводить до вихідного питання: що трапиться із цим буттям, якщо я про нього не подбаю? Що невиразніша відповідь то сильніше світло відповідальності... тож сам страх стає найпершим, попереднім обов'язком етики історичної відповідальності" [3, с. 339–340].

Виходячи із вищевикладених міркувань Г. Йонаса, у фокусі формування відповідального ставлення до майбутньої професії у студентів-педагогів найсуттєвішим залишається турбота, переживання, засновані на раціональному підґрунті страху за готовність до самовідданої роботи (і як учителя-предметника, і як вихователя) над

перспективним результатом своєї професійної діяльності, що ніколи не може відразу постати як цілісний завершений образ, а завжди матиме нечіткі обриси, високий ступінь невизначеності та загроз.

Досить нагадати, що В. Сухомлинський у книзі "Сто порад учителю" вказував: "Однією з найважливіших особливостей творчості педагога є те, що об'єкт його праці – дитина – повсякчас змінюється, завжди новий, сьогодні не той, що вчора. Наша праця – формування людини, і це покладає на нас особливу відповідальність, яку ні з чим не зіставити" [8, с. 421]. Отже, у питанні формування відповідального ставлення до майбутньої професії у студентів педагогічних університетів неможливо переоцінити його важливості та значущості, позаяк, з рештою, завжди йдеться про вплив на освітній та моральний розвиток нового покоління.

Важливість предмету майбутньої професійної діяльності студентів педагогічних університетів, на наш погляд, слід розглядати як важливий мотиваційний складник до постійної самостійної роботи (наукова, громадська, волонтерська діяльності), що, крім того, також сприятиме формуванню відповідального ставлення до професійної діяльності як яскраво вираженої особистісної риси характеру.

Необхідно також зазначити, що американський освітянин Дж. Д'юї також вказував на професійну діяльність як важливий чинник становлення особистості в суспільстві та задоволення життєвих потреб людини: "Професія означає ніщо інше, як таке спрямування життєвої діяльності, завдяки якому вона набуває помітної значущості для людини у зв'язку із наслідками, що їх вона зумовлює і завдяки якому вона приносить користь іншим людям" [2, с. 245]. Отже, усвідомлення студентами педагогічних університетів суспільної значущості майбутньої професійної діяльності варто визначати як вихідну точку у формуванні відповідального ставлення, починаючи уже на перших етапах кар'єри – навчанні.

Доцільно розглядати, на наш погляд, відповідальність майбутнього випускника педагогічного університету як запоруку в професійній самореалізації, в досягненні соціально значущих професійних результатів, а отже, як передумову до самоповаги. Доречно згадати твердження А. Маслоу: "Всі люди (за рідкісним патологічним виключенням) мають потребу в стабільній, обґрунтованій, зазвичай високій самооцінці, в самоповазі або почутті власної гідності і повазі оточуючих. ... задоволення потреби в самоповазі викликає почуття впевненості в собі, своїй цінності, силі, здібностей та адекватності, відчуття своєї корисності та необхідності у світі" [6, с. 67]. Крім того, психолог вказував, що "будь-яке належне задоволення потреб призводить до удосконалення, підсилює здоровий розвиток особистості" [6, с. 82]. Таким чином, цілком можливо вважати сформоване відповідальне ставлення до майбутньої професії у студентів-педагогів як передумову здорового всебічного розвитку особистості, здатної не лише до повноцінного виконання функціонального та громадянського обов'язку, а також самоактуалізуватися, отримуючи задоволення від професійної діяльності.

Однак, на наш погляд, формування позитивної мотивації і відповідального ставлення до майбутньої професії у студентів-педагогів слід вважати надзадачею навчально-виховного процесу, зберігати "прихований виховний намір" [8], як писав В. Сухомлинський. Почуття відповідальності, що розглядається і як особистісна риса, і як прояв сформованої професійної готовності студента педагогічного університету, корелює з іншим поняттям – дисципліни, про яку А. Макаренко сказав, що вона "є ні причина, ні метод, ні спосіб правильного виховання, а результат його" [5, с. 117]. Можемо зробити висновок про необхідність створення такого середовища для студентів у стінах педагогічного університету, яке б, спершу, сприяло добровільній активності та максимальному продуктивному навантаженню відповідно до здібностей та інтересів суб'єктів навчально-виховного процесу.

С. Рубінштейн також вказував, що "специфічна особливість людської діяльності полягає в її усвідомленості та цілеспрямованості... об'єктивний зміст предметів, якими оперує [людина], і суспільне життя, в яку вона своєю діяльністю включається, входить визначальним началом у психіку індивіда. Значення діяльності в тому найперше і визначається, що в ній і через неї встановлюється дієвий зв'язок між людиною і світом..." [7, с. 436], далі психолог також визначає, що "особливо

важливим в мотивації діяльності є саме її суспільний зміст, тобто – виражене в його мотивах ставлення людини до ідеології, до норм права і моральності" [7, с. 437].

Таким чином, на підставі викладених поглядів С. Рубінштейна, А. Маслоу, робимо висновок, що, оскільки здоровим прагненням особистості є мотивація до встановлення зв'язків із суспільством через діяльнiсну взаємодію з ним, що у випадку дорослого члена суспільства найповніше проявляється саме в результатах суспільно корисної професійної діяльності, то якісну успішну професійну підготовку студентів педагогічних університетів уже розглядаємо як взаємодію із суспільством та, власне, самим суспільно корисним діянням. Суспільство зазначене, в свою чергу, визнає та заохочує, а також приносить задоволення особистісних потреб суб'єкту діяння, що подано нами схематично (рис. 1).

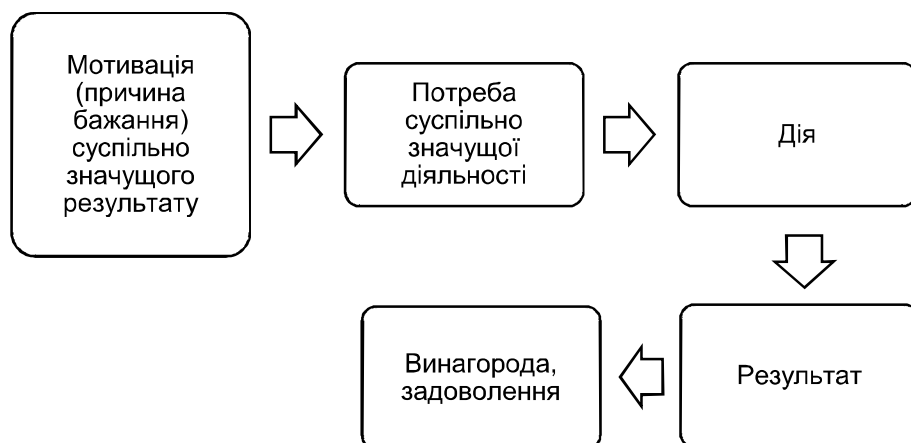

Рис. 1. Схема розвитку позитивної мотивації до суспільно значущої дії та відповідального ставлення до майбутньої професійної діяльності студентів педагогічних університетів

Отже, важливою умовою формування відповідального ставлення до майбутньої професії у студентів у педагогічному університеті є виявлення у них мотивів до суспільно значущих результатів, та створення сприятливих умов для їх реалізації, тобто запропонувати такий вид діяльності, відповідно до дійсного рівня знань та вмінь, аби кінцеві результати могли задовольнити потреби оточення, самого студента, а також принесли задоволення від власне дії та результату самому студентові.

Однак варто вказати, що формування відповідального ставлення до майбутньої професії у студентів у педагогічному університеті здійснюється не напряму, а опосередковано, шляхом добровільної діяльності на відповідних організаційних етапах, створених у вищому навчальному закладі (подаємо схематично: рис. 2). Таким чином, важливого значення набуває супровід (методичний, матеріально-технічний, ідеологічний тощо) з боку науково-педагогічних працівників та адміністрації вищого навчального закладу щодо забезпечення належних умов та можливостей на виділених організаційних етапах для формування відповідального ставлення до майбутньої професії у студентів.

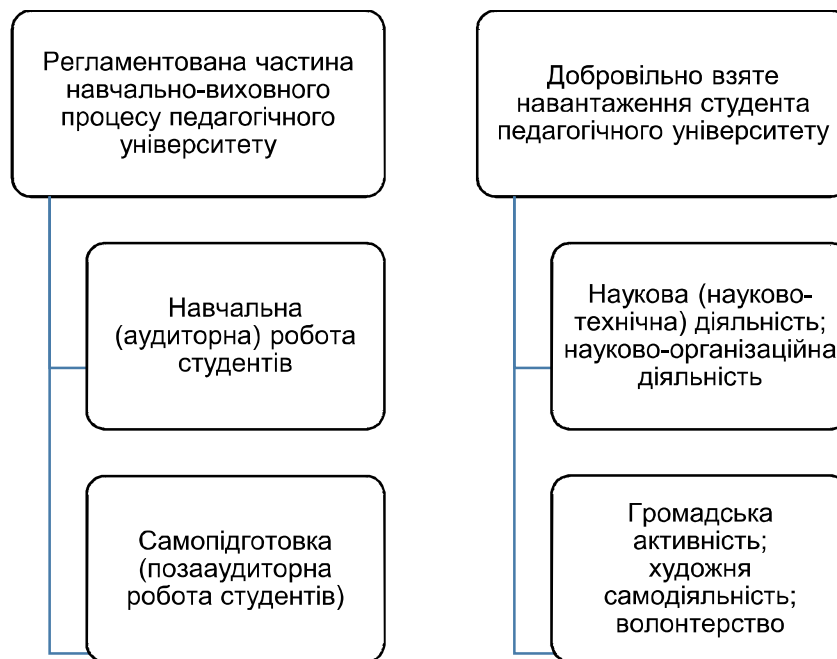

Рис. 2. Організаційні етапи формування відповідального ставлення до майбутньої професії у студентів педагогічних університетів

Слід зауважити, що саме на етапах добровільно взятого навантаження у студентів є умови до реалізації внутрішньо мотивованого прагнення до самореалізації, отримання суспільно значущих результатів професійної діяльності, самоактуалізації, оскільки механічне засвоєння теорії в навчальному процесі можна розглядати як необхідну, однак недостатню умову для формування відповідального ставлення до майбутньої професійної діяльності у педагогічному університеті.

У контексті нашого дослідження доречно згадати висновки Т. Черкашиної, яка, аналізуючи стан дисципліни та відповідальності викладачів і студентів вищих навчальних закладів, у цілому, виділила п'ять причин пропусків навчальних занять, як прояв порушення дисципліни і відповідальності:

1. Недостатній професійний рівень викладача і низький рівень знань студентства.
2. Відсутнє у викладача прагнення до всебічного розвитку, а студентів – до опанування знаннями.
3. Нелюбов до обраної професії або предмета викладачем, неправильний вибір навчального закладу та спеціальності студента.
4. Причини, не обов'язково пов'язані з навчальним процесом (побутові, матеріальні, здоров'я) тощо, що провокують протестну реакцію у викладачів і студентів [9, с. 92–94].

Таким чином, добровільну, ґрунтовану на свободі вибору суспільно значущу діяльність студентів педагогічних університетів у позанавчальний час, позаяк організаційно вона суттєво відрізняється від регламентованої частини навчального процесу, можемо розглядати як середовище, що має потенційні можливості до зацікавлення, створення стійкої позитивної мотивації до майбутньої професійної діяльності та професійного саморозвитку, зокрема, формування відповідального ставлення, як одного з важливих якостей випускника педагогічного університету.

Період професійної підготовки студентів у педагогічному університеті, на наше глибоке переконання, помилково розглядати як виключно період навчання, натомість доцільно визначати його як початок професійної діяльності, перший відповідальний етап кар'єри, на якому якісне виконання функціональних обов'язків (успішне освоєння змісту програми та виконання навчального плану, початок наукової діяльності, громадська активність, волонтерська діяльність) є обов'язком перед громадою, яка довірить своїх дітей майбутньому молодому спеціалісту, та

суспільством, загалом. На етапі навчання в педагогічному університеті студент, проявляючи активність, повинен здобути такий комплекс знань і досвіду, який би дозволив розуміти та критично оцінювати освітньо-науковий простір за трирівневою схемою, презентованою нами схематично (рис. 3): глобальному, державному / регіональному, локальному. Для студентів педагогічних університетів з перших років навчання мають бути зрозумілі зміст рівні освітньо-наукового простору, різниця та зв'язок між ними тому, що, по-перше, що раніше вони в ньому розберуться, то ефективнішою буде професійна підготовка майбутнього спеціаліста, а по-друге, що чіткіше і виразніше постане образ засобів та можливостей майбутньої професійної діяльності на кожному з рівнів, то сильнішою буде мотивація та відповідальне ставлення до майбутньої професійної діяльності.

Рівні освітньо-наукового простору навчального закладу	<i>Глобальний:</i> досягнення світової науки, загальнолюдські цінності
	<i>Державний / регіональний:</i> досягнення вітчизняних науковців, їх місце в системі світової науки; цінності та інтереси держави, громади місця проживання суб'єктів навчання
	<i>Локальний:</i> освітньо-науковий простір навчального закладу, концепція його діяльності

Рис. 3. Рівні освітньо-наукового простору майбутньої професійної діяльності студентів педагогічних університетів

Безумовно, випускник педагогічного університету має бути готовим до розуміння, критичного сприйняття інформації з усіх трьох рівнів освітньо-наукового простору навчального закладу (рис. 3), в якому здійснюватиме в майбутньому професійну діяльність. Крім того, необхідною умовою також постає потреба зберігати гнучкість мислення задля ефективної адаптації до нових умов у разі їх змін. Безсумнівно, на основі рис. 3 прослідковуємо різновекторність майбутньої професійної діяльності студента педагогічного університету, яку цілком можливо реалізувати за стійкої позитивної мотивації суб'єктів виховного процесу та вихованні у них потреби відповідального ставлення до майбутньої професійної діяльності.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Отже, на підставі аналізу педагогічної, психологічної та філософської наукової літератури встановлено зв'язок між позитивною мотивацією та вихованням потреби відповідального ставлення до майбутньої професійної діяльності у студентів педагогічних університетів, які детермінуються глибинними внутрішньоособистісними прагненнями студентів до встановлення зв'язків із суспільством через діяльнісну взаємодію з ним та з метою отримання схвалення результатів такої діяльності. Виокремлено організаційні етапи (навчальна (аудиторна) робота студентів, самопідготовка (позааудиторна робота студентів); наукова (науково-технічна) діяльність; науково-організаційна діяльність; громадська активність; художня самодіяльність; волонтерство) формування відповідального ставлення до майбутньої професії у студентів педагогічних університетів. Схарактеризовано рівні освітньо-наукового простору навчального закладу (глобальний, державно-регіональний, локальний).

Водночас подальшого дослідження потребує питання з'ясування стану сформованості відповідального ставлення до майбутньої професії у студентів педагогічних університетів.

Література

1. Васянович Г. П. Методологічні основи виховання морально-правової відповідальності педагога Морально-правова відповідальність педагога (теоретико-методологічний аспект) : монографія / Г. П. Васянович. – Вид. 2-ге. – Львів, 2002. – С. 23–59. – 232 с.
2. Д'юї Джон. Професійні аспекти освіти / Д. Д'юї // Демократія і освіта. – Львів : Літопис, 2003. – С. 245–256.

3. Йонас Г. Критика утопії та етика відповідальності. Принцип відповідальності. У пошуках етики для технологічної цивілізації / Г. Йонас ; пер. з нім. А. Єрмоленко, В. Єрмоленко. – К. : Лібра, 2001. – С. 267–341. – 399 с.
4. Кант І. Релігія в пределах только разума / І. Кант. Трактаты и письма / ред. кол.: Б. М. Кедров (председ.), В. М. Богуславский и др. – М. : Изд-во "Наука", 1980. – С. 78–278. – 710 с.
5. Макаренко А. С. Воспитание в семье / А. С. Макаренко. О воспитании / сост. и авт. вступит. статьи В. С. Хелемендик. – М. : Политиздат, 1988. – С. 105–164. – 256 с.
6. Маслоу А. Мотивация и личность / А. Маслоу. – 3-е изд. – СПб. : Питер, 2003. – 352 с.
7. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии / С. Л. Рубинштейн. – СПб. : Питер, 2012. – 713 с.
8. Сухомлинський В. О. Сто порад учителів / В. О. Сухомлинський // Вибрані твори : у 5 т. – К. : Рад. Школа, 1976. – Т. 2. – С. 417–654.
9. Черкашина Т. В. Виховання свідомої дисципліни і відповідальності як спосіб формування культури взаємин між викладачем і студентом : збірник / Т. В. Черкашина // Нові технології навчання : наук.-метод. збірн. / редкол.: В. О. Зайчук (гол. ред.) та ін. – К., 2005. – Вип. 40. – С. 91–99.